

II

PRAGMATISMUS A ZÁKLADNÍ FILOSOFICKÁ OTÁZKA

1. Pragmatisté o vztahu hmoty a vědomí

V zdůvodňování postoje, jaký pragmatisté zaujmají k otázce, zda je prvotní hmota, či vědomí, má důležitou úlohu pragmatistická metoda.

Podstatou toho, co pragmatisté nazývají pragmatistickou metodou, je Peircův princip pragmatismu, formulovaný v jeho stati *How to Make Our Ideas Clear* a spočívající v tomto pravidlu: Abychom dosáhli dokonalé jednoty v našich myšlenkách o nějakém předmětu, musíme jen uvážit, jaké možné praktické účinky může tento předmět obsahovat — jaké vjemy máme od něho očekávat a na jaké reakce se máme připravit. Naše představa o těchto účincích, ať bezprostředních, nebo vzdálených, je pak pro nás celou představou o tomto předmětu, pokud tato představa má vůbec pozitivní význam.¹

Tento princip cituje James² a přijímá jej — stejně jako jiní Peircovi pokračovatelé — jako základní princip pragmatismu. O tento princip se opírá pragmatistická „nástrojová“ koncepce pravdy. Už v tom se projevuje jeho závažná úloha. Ovšem nejen v tom; má pro pragmatismus dosah ještě mnohem širší. Zakládá se na něm také tendence řešit filosofické spory jejich eliminováním, vyvracením jejich relevantnosti, hojně zastoupená v Jamesově spisu *Pragmatismus*.³ Podobně uplatňuje pragmatistickou metodu J. Dewey; požaduje, aby se filosofie vzdala svého tradičního problému, problému vztahu hmoty a vědomí (a týká se to obou stránek této otázky). Dewey od filosofie žádá mj., aby se přestala zabývat spory mezi realisty (tj. materialisty — K. H.) a idealisty. Místo toho se filosofie má věnovat plodnějším a potřebnějším úkolům.⁴ Odstranění takových problémů, jako je řešení otázek vztahu hmoty a vědomí, by prý přineslo velký prospěch. Dodávalo by to prý „... filosofii odvalu, aby čelila velikým společenským a mravním závadám a svizelům, kterými lidstvo trpí, aby soustředila svou pozornost na vyjasnění příčin a přesné povahy těchto běd a na vyvinutí jasné ideje o lepších společenských možnostech...“.⁵ Toto Deweyovo stanovisko k ústřední filosofické problematice je typickým

¹ Viz C. S. Peirce, *Chance Love and Logic*, London — New York 1923, str. 32n.

² Viz W. James, *Pragmatism*, Praha 1918, str. 31.

³ Viz tamtéž, např. str. 33.

⁴ Viz J. Dewey, *Rekonstrukce ve filosofii*, Praha 1929, str. 96.

⁵ Viz tamtéž.

projevem pragmatického chápání poměru praxe a teorie. Složitě vztahy mezi teorií a společenskou praxí pojímá pragmatismus jen jako bezprostřední spojitost, prostou oklik a zprostředkujících článků. Kritika akademické filosofie, že zanedbává vážné a naléhavé problémy, směřuje pak k odmítnutí nejzákladnějších problémů filosofie vůbec. Snaha přebudovat filosofii, aby se co nejvíce přiblížila praxi, vede tu k tomu, že je filosofie zbavována své vlastní specifické podstaty.

Dewey požaduje likvidovat spor mezi materialismem a idealismem. Přesto však někdy radí pragmatistické názory do idealistické filosofie. Na jednom místě Dewey sám ukazuje na souvislost pragmatistické metody s idealistickým řešením základní filosofické otázky. Mluví o „operacionálním“ pojetí idejí, které je bezprostředním výrazem pragmatistické metody, jako o idealismu. Podle Deweyho je myšlení a jeho výsledky něčím experimentálním a v souhlase s tím „... idealismus je cosi experimentálního, nikoli abstraktně racionálního...“.⁶ To, že je pragmatismus v podstatě protikladem materialismu, projevuje se už v samém stanovisku k pojmu hmoty. Pragmatismus tento pojem odmítá, navazuje na Berkeleyovo popření hmoty. James se výslovně dovolává Berkeleyovy argumentace a uvádí o ní mj., že se shoduje s pragmatistickým hlediskem; říká, že Berkeleyova kritika hmoty je naprosto pragmatická.⁷ Jak Berkeley, tak i James mají ve svém negování pojmu hmoty empiristické východisko.

Odmítání pojmu hmoty a vůbec protimaterialistické zaměření však nejčastěji nebývá v pragmatismu explicitně formulováno. Souvisí to s tím, že pragmatismus obvykle vystupuje jako třetí cesta ve filosofii. Pojem hmoty je v pragmatismu suplován pojmem „čisté zkušenosti“ (James), resp. „neutrální zkušenosti“ (Dewey). Například podle Jamese původní látka, z níž je všechno složeno, není ani hmota, ani vědomí, ale tzv. čistá zkušenost.⁸ James zde využívá některých faktů z psychologie, ale přisuzuje jim nadměrnou platnost. Je pravda, že mohu o něčem přemýšlet, představovat si nějakou věc nebo vnímat věci kolem sebe a nemusím si přitom v témž okamžiku uvědomovat, že *já* o něčem přemýšlím, že *já* si něco představuji, něco vnímám atp. *Já* a *předmět* mé představy, myšlenky, vjemu mohou být vědomě rozlišeny popřípadě teprve dodatečně. To však nijak nedokazuje nějakou čistou zkušenost. Vjem, představa, myšlenka je subjektivní odraz hmotné skutečnosti, není něčím neutrálním, a tím spíše něčím původně daným. Vědomý obsah mé myšlenky, představy, vjemu není ani samou objektivní realitou, ani něčím stojícím mimo subjekt a objekt.

Dělicí čáru mezi subjektem a objektem vede James na nepatřičném místě, totiž mezi „já“ a „nejá“ (James ovšem používá poněkud jiného označení – „poznávající“ a „poznávané“).⁹ K tomu je možno poznamenat, že zkoumání toho, jak vzniká a jak se vyvíjí útvar „já“, je důležitým úkolem psychologie a o výsledky tohoto zkoumání se nutně musí zajímat i gnoseologie. Avšak „já“ není totéž co subjekt. Subjekt nelze ztotožňovat

⁶ Viz J. Dewey, *The Quest for Certainty*, New York 1929, 2. Printing, str. 167.

⁷ Viz W. James, cit. dílo, str. 59.

⁸ Viz W. James, *Essays in Radical Empiricism*, New York 1922, str. 4.

⁹ Viz tamtéž, str. 57.

s „já“, ani nelze klást rovnítko mezi subjekt a vědomí. Subjekt není možné chápat bez jeho předmětné, praktické činnosti, ani naň pohlížet jen jako na subjekt individua.

Pragmatisté považují protiklad mezi vědomím a objektivní skutečností za zcela relativní. Jak hmota, tak i vědomí jsou ovšem reálné, to mají společné, a za hranicemi základní gnoseologické otázky je protiklad hmoty a vědomí relativní (vědomí není druhý princip, není jsoučno absolutně od hmoty odlišné; vědomí je odrazem – a tím zároveň produktem – hmoty). Avšak tento relativní rozdíl ani pak nemizí, zůstává i nadále, nestává se bezvýznamným, zanedbatelným. V této souvislosti máme stále na mysli Leninovy podnětné myšlenky o vztahu hmoty a vědomí, o povaze vědomí i o argumentační úloze dovolávání se praxe ve filosofické polemice, týkající se podobných otázek. Praxe pomáhá nalézat hranici, dělící čáru mezi vědomím a objektivní skutečností (především na základě rozdílu mezi materiálním zásahem do hmotné skutečnosti a pouhou představou anticipující takový zásah).

Vcelku lze o pragmatistickém názoru na vztah hmoty a vědomí učinit závěr, že pragmatismus fakticky určité řešení základní otázky filosofie podává, a to přesto, že se nadřazuje nad spor mezi materialismem a idealismem. Při absolutním zrelativizování protikladu hmoty a vědomí je možno prezentovat pragmatistické, převážně subjektivně idealistické řešení základní otázky filosofie jako nestranné, neutrální a stojící nad protikladem materialismu a idealismu. Je ovšem třeba podotknout, že pragmatisté otázku prvotnosti či druhotnosti hmoty a vědomí za základní otázku filosofie nepokládají. Soudí, že „nejcentrálnější ze všech filosofických problémů“ je otázka jednoho a mnohého.¹⁰ To však nelze akceptovat, neboť otázka jednoho a mnohého je sice jednou ze stěžejních filosofických otázek, avšak není to otázka nejzákladnějšího významu a povaha jejího řešení neurčuje nejpodstatněji charakter dané filosofie tak, jak jej určuje odpověď na otázku vzájemného poměru hmoty a vědomí.

Otázka vztahu jednoho a mnohého zaujímala přední místo v polemice pragmatistů s názory anglo-americké hegelovské školy. Je tudíž nasnadě se domnívat, že ze svého vlastního problému učinili nejdůležitější problém ve filosofii. Přestože takový závěr obsahuje zrnko pravdy, byl by značně zkreslený. Problém jednoho a mnohého a s ním souvisecí problematika celku a části má vskutku v pragmatistické ontologii závažnou roli a zároveň význačný dosah pro pragmatistickou gnoseologii (hledisko plurality pravd) i pro filosofii člověka, v níž je centrem zájmu lidská individualita.

2. Některé zvláštnosti pragmatistického chápání vědomí a poznání

Bylo by nepřesné pokládat pragmatismus za ryze idealistickou filosofii, neboť pragmatismus obsahuje i prvky materialistického nazírání. Nejlepším dokladem toho je snad Jamesovo dílo *Principles of Psychology*, kde se vědomí se všemi svými pochody líčí jako závislé na mozkovém dění (jde o poměrně nejserióznější pragmatistické dílo v pohledu na psycho-

¹⁰ Viz W. James, *Pragmatism*, Praha 1918, str. 85.

logické otázky). James tam i odmítá idealistické pojetí vědomí jakožto substance a prvního principu.¹¹ Přitom kritizuje atomistické pojetí psychiky v asocianistické psychologické škole a proti němu klade koncepci vědomí jakožto proudu. Této koncepci pak přikládají značný význam nemarxisticky orientovaní psychologové a filosofové; buďto ji chválí (označujíce ji za klasickou apod.) jako například R. Müller-Freienfels,¹² nebo i když se od ní diferencují, přisuzují jí alespoň důležitou úlohu v dějinách psychologie, jako například H. Driesch.¹³ Podle Jamese je vědomí proud zážitků; mozková činnost, která vědomí podmiňuje, prodělává též stále změny, avšak duševní obsahy nejsou odrazy objektivní skutečnosti. Naopak, věci jsou jen záležitostí vědomí; věci „... nejsou nic jiného než speciální skupiny smyslových kvalit...“¹⁴ Místy sice u Jamese najdeme materialistické výroky o počítcích a vjemech jako o výsledcích působení vnějšího světa na naše smyslové orgány a mozek;¹⁵ s nimi však příkře kontrastuje koncepce dávno a náhodně vzniklých, stálých a biologicky děděných „původních elementů vědomí“, k nimž patří mj. i určité druhy počitků, představ a soudů (například i estetické představy a představy mravních hodnot).¹⁶

Spolu s materialistickými prvky stojí za povšimnutí také to, že Jamesova koncepce vědomí jako proudu navazuje na dialektické myšlení, James se dovolává filosofa změny Herakleita, zejména jeho výroku „nevstoupíš dvakrát do téže řeky“,¹⁷ aby zdůraznil, že vědomí je proces a že obsahy vědomí mají proměnlivý ráz. Jamesova koncepce vědomí jako proudu (mimochodem řečeno, druhý hlavní představitel amerického pragmatismu Dewey má, jda v Jamesových šlépějích, koncepci podobnou)¹⁸ sugeruje domnění, že jde o koncepci v plném slova smyslu dialektickou a v souhlase s tím ji mnozí autoři jako dialektickou vykládali a obdivovali. Jamesovo pojetí vědomí jako proudu se však zakládá jen na některých spontánních dialektických postřezích a jako celek nelze toto pojetí nazvat dialektickým. Kromě toho je třeba konstatovat, že Jamesova koncepce má v jeho psychologii idealistický dosah (vědomí spolu s činností svého substrátu – mozku tvoří proces uzavřený do sebe).¹⁹ V jednotlivostech ovšem Jamesův psychologický popis průběhu vědomí postihuje některá empirická fakta; upozorňuje se tu na kontinuitu psychického života, na jeho ustavičnou proměnlivost a novost, na doslovnou neopakovatelnost zážitků. Jak

¹¹ Viz W. James, *Principles of Psychology*, New York 1918, I, str. 342n.

¹² Viz R. Müller – Freienfels, *Psychologie přítomnosti*, Praha 1937, str. 50.

¹³ Viz H. Driesch, *Grundprobleme der Psychologie*, 2. vyd., Leipzig 1929, str. 39.

¹⁴ Viz W. James, *Principles of Psychology*, New York 1918, I, str. 285.

¹⁵ V kapitolách o počítku a vnímání věcí ve spisu *Principles of Psychology*, New York 1918, II, viz např. str. 33.

¹⁶ Viz tamtéž, II, str. 629n.

¹⁷ Viz tamtéž, I, str. 233.

¹⁸ Deweyův názor na vědomí se až na drobné nuance neliší od názoru Jamesova – viz J. Dewey, *Experience and Nature*, kap. VIII, New York – London 1926, str. 298n. Dewey tam také výslovně projevuje souhlas s Jamesovým pojetím (viz str. 312).

¹⁹ Idealistické rysy Jamesovy koncepce proudu vědomí jsou kritizovány též v knize Vladimíra Tardyho, *Dějiny empirické psychologie*, I. díl – 19. století, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1956, str. 112–113.

na to poukázala kritika. James však nepopsal mj. zcela adekvátně přechody z jednoho vědomého stavu do druhého. Vyjadřuje se tu spíše jen obrazně; hovoří například o tak zvaných trásných vědomých stavů, umožňujících, aby jeden navazoval na druhý. (Představitel vitalismu Driesch namítá, že neexistují mezičlánky mezi jednotlivými obsahy vědomí a že nemáme žádné prožitky aktivity ležící mezi nimi.)²⁰

Pokud Jamesovy psychologické názory na povahu vědomí nejsou vysloveně mylné, jsou v mnohém ohledu jednostranné. Vybízejí však k svému negování a jejich kritické překonávání může napomáhat při řešení problematiky vnitřního řádu v duševním životě člověka.²¹

Podle našeho názoru není lidské duševní dění předveditelné na sled jednotlivých reakcí, ani však také na tříšť nebo mozaiku jednotlivých navzájem zcela oddělených případů subjektivního odrazu, nýbrž je určitým způsobem spojité.

Právem se proto pro označení lidské psychiky používá termínu „duševní život člověka“, poněvadž jde opravdu o určitý život; život nejen ve smyslu prožívání, vnitřního dramatu, ale i ve smyslu pokračování a navazování rozvíjející se obsahové stránky.

Je třeba plně docenit fakt, že odrážení hmotné skutečnosti u člověka se vedle diskontinuity vyznačuje i relativní kontinuitou. Na rozdíl od Jamese však zdůrazňujeme mimo jiné to, že spojitost duševního života člověka není dána jen tím, že jednotlivé duševní děje ve svém průběhu následují za sebou a že ony, které v tomto sledu vystřídávají děje předchozí, s nimi souvisí jen přímo, jen tím, že na ně bezprostředně navazují. Ve skutečnosti tu existují i důležité časově vzdálenější souvislosti a velmi často jde o souvislosti zprostředkovaného rázu. Kromě vnějších souvislostí jsou tu i souvislosti vnitřní.

Je třeba zdůraznit, že nezbytným a hlavním předpokladem toho, že spolu s vnějšími souvislostmi existují i vnitřní souvislosti psychického života člověka, je fakt, že sama objektivní skutečnost není chaotická, nýbrž že má svůj řád, spočívající v rozmanitých typech souvislostí věcí a jevů. Určitá uspořádanost duševního života člověka by neexistovala bez odrážení věcí a jevů v objektivní realitě jakožto uspořádaných.

V tomto odrážení věcí a jevů v objektivní realitě jako uspořádaných má velkou úlohu praxe. Praxe jako základní hybná síla poznání a ověřovatelka pravdy umožňuje poznávat stále širše, úplněji a přesněji souvislost věcí v objektivní skutečnosti. Kromě toho praxe napomáhá i jistému utváření souvislosti psychického života (tím, že je podkladem určitého zpracování vjemů, že je základem jednoty vnímání a myšlení, že vede k jisté vyváženosti vnímání, myšlení, citového života apod.).

Pro pochopení vnitřních souvislostí duševního dění je však důležité uznat i relativní autodeterminaci psychiky. Zajímavé úvahy o tom jsou v monografii argentinského filosofa Bunga, nazvané *Causality*. Bunge po-

²⁰ Viz H. Driesch, cit. dílo, str. 40.

²¹ James sám ovšem jistou uspořádanost duševního života nedoceňuje, a to jak v kapitole *Stream of Thought* spisu *Principles of Psychology*, tak i např. ve stati *Does „Consciousness“ Exist?*, *Essays in Radical Empiricism*, New York 1922, str. 1n.

ukazuje na to, že pro psychické jevy jsou charakteristické rozmanité druhy autodeterminace (tuto autodeterminaci však neprávem chápe jako nekauzální).²²

Spoluúčast vnitřních příčin by bylo lze najít u psychických procesů nejrůznějšího druhu. Vnitřní charakter těchto příčin by ovšem bylo mylné absolutizovat. Vnitřní příčiny byly nejčastěji původně příčinami vnějšími. Například při myšlení se obvykle uplatňují dříve nabyté zkušenosti, vlivy vzdělání a výchovy a působí jako vnitřní faktory, ačkoli původně vnitřními faktory nebyly; staly se jimi teprve postupně.

Zkoumat psychický odraz u člověka jako dialektický proces znamená analyzovat daný případ tohoto odrazu nejen jako výsledek momentálně působících příčin, nýbrž vidět též věc kontinuálně a přihlížet i k příčinám — jak vnějším, tak i vnitřním — které působily dříve a které prostřednictvím svých následků spoluurčují jeho specifickou kvalitu.²³

*

Pragmatistický výklad pojmu vědomí souvisí těsně s pragmatistickým chápáním pojmu poznání. Vědomí je podle Jamese funkce, kterou vykonávají myšlenky (termín „thoughts“ znamená u Jamese jakékoli obsahy vědomí),²⁴ a tato funkce je poznávání.²⁵ Vědomí je tedy funkcí myšlenek (= obsahů vědomí) a dochází se k začarovanému kruhu — vědomí je funkce myšlení čili funkce stavů vědomí. Jak vědomí, tak i poznání je uzavřeno samo do sebe. Tento závěr lze učinit i z jiných míst, podle nichž poznávaná věc a poznání věci je jedno a totéž, liší se jen v různé souvislosti; jak to, tak ono jsou určité momenty čisté zkušenosti.²⁶ Jako doklad je též možno uvést, že při pojmovém poznání poznává jedna část čisté zkušenosti jinou část čisté zkušenosti.²⁷

Dále je třeba podotknout, že poznání se neomezuje na poznávání jednotlivce (jak by plynulo z Jamesova pojetí), nýbrž že je kolektivní lidskou činností a že nemá náhodný, neuspořádaný charakter (jak by z jeho hlediska rovněž vyplývalo), nýbrž že se zákonitě vyvíjí.

Poznamenejme také, že ani při materialistickém stanovisku neobstojí ztotožňování poznání s vědomím, ať už bychom brali poznání v užším slova smyslu, jako poznání vědecké, nebo ve smyslu velmi širokém. Na jedné straně nelze poznání redukovat na poznávací psychické procesy; psychický

²² Viz Mario Bunge, *Příčinnost, Mesto principa příčinnosti v sovremenoj nauke*, prevod s anglijskogo I. S. Šern — Borisovoj i S. F. Šušurina, Izdatelstvo inostrannoj literatury, Moskva 1962, str. 223, 66.

²³ Také např. Jan Beránek podotýká, že průběh psychického procesu není zpravidla determinován jen povahou aktuálních podnětů, ale i např. charakterem podnětů, které na člověka působily v minulosti a formovaly jeho zkušenosti, návyky, morální zásady atd. Viz Vojtěch Tlustý, *Konference o vztahu přírodního a společenského v psychické činnosti člověka*, *Filosofický časopis ČSAV*, roč. X, 1962, č. 5, str. 781.

²⁴ Viz W. James, *Principles of Psychology*, New York 1918, I, str. 224n.

²⁵ Viz staf Does „Consciousness“ Exist? v *Essays in Radical Empiricism*, New York 1922, str. 1n.

²⁶ Viz W. James, *Essays in Radical Empiricism*, New York 1922, str. 196–197.

²⁷ Viz tamtéž.

aspekt je jen jedním z momentů poznání a vývoj poznání má své specifické zákonitosti odlišné od zákonitostí psychologických. Na druhé straně vědomí se nevyčerpává jen svou kognitivní komponentou, ale má i závažné aspekty další.

Jednotlivé stránky procesu poznání, jak jej chápe pragmatismus, jsou předmětem dalšího výkladu. Především je třeba zaměřit se na problematiku zkušenosti a praxe.